

Кіпень В.П., голова Донецького інституту соціальних досліджень і політичного аналізу, к.філос.н.

Травмована свідомість як наслідок і фактор нестабільності (дослідження масових настроїв Донецька)

Різкі переми в суспільстві породжують неоднозначні ставлення до них. Сьогодні суспільна наука пояснює це в парадигмі травми. Авторитетний польський соціолог П.Штомпка стверджує, що дискурс травми - звернення уваги на дестабілізацію, дезорганізацію і дезорієнтацію, які є наслідками соціальних змін, наступаючих незалежно від їх сутності, тобто і в тому випадку, якщо зміни носять більш-менш прогресивний характер. Не кожна соціальна зміна стає джерелом травми, хоча потенційно кожна може мати такі наслідки. Травматогенний характер найчастіше дають зміни, що мають особливі ознаки. По-перше, це різкі, раптові, швидкі зміни, що відбуваються в дуже короткий час. По-друге, це зміни, що відбуваються в широкій суспільній сфері, що охоплюють одночасно різні галузі суспільного життя. По-третє, це глибокі, радикальні зміни, що зачіпають головні для даної групи цінності, правила чи переконання. Ці зміни можуть виражатися в тому, що вкорінені цінності зазнають критики, ставляться під сумнів, а також у тому, що пропагуються або нав'язуються нові цінності, або, нарешті, в тому, що входять в моду практики, що суперечать укоріненим цінностям. По-четверте, зміни такого роду повинні бути несподіваними, викликати здивування, шокувати. Виразними прикладами змін такого роду в історичному макромасштабі є революції, перевороти, ломка суспільного укладу. [1, с.474-475]

Відбуваються також зміни сприйняття та інтерпретації подій або реальних практик як колишнього, так і теперішнього часу. Причому мають місце і чисто віртуальні зміни, уявні, позбавлені якої б то не було реальності, засновані на чутках, міфах, пересудах, забобонах, стереотипах. І такі зміни теж приводять до травматичних результатів. Справа в тому, що різниця між травмами, викликаними реальними обставинами, і травмами «нереалістичними» у людському світі не надто суттєва. Їх болючість, а також мотиваційний вплив на дії людей можуть виявитися досить схожими.

П.Штомпка описує появу симптомів травми, що сприяють чи перешкоджають актуалізації травми. До таких симптомів відносяться: по-перше, синдром відсутності (або недостатності) довіри до соціальних інститутів. Другий симптом - це пасивність, апатія, відчуття свого безсилля (показником тут може служити відмова від участі у виборах або відсутність інтересу до суспільних справ). По-третє, симптомом травми є орієнтація на сьогоднішній день і скорочення часової перспективи по відношенню до

минулого. З цим нерідко буває пов'язаний четвертий синдром - ностальгія за минулим, ідеалізація дій своєї групи, особливо в якості протиставлення нинішній кризовій ситуації. П'ятий симптом - це розсіяний, невизначений стан неспокою, комплекс побоювань, страхів, тривожний настрій, який часто супроводжується схильністю вірити пліткам і чуткам, фантазіям, видумкам, міфам. Різновидом такої ситуації є шостий симптом: поява «моральної паніки» - гарячих масових дискусій, суперечок, а також мобілізація соціальних рухів в якості реакції, як правило, надмірної, неадекватної по відношенню до викликів. [1, с.484]

В українській соціальній науці спроби описати сприйняття «безумств» посттоталітарної дійсності населенням в Україні початку 90-х були зроблені Є.Головахою та Н.Паніною. [2] Дані ними характеристики посттоталітарних «соціопатій» свідомості і поведінки людей цікаві як підтвердження неповторності наших драм розвитку на різних історичних етапах при циклічній повторюваності самих драм і суспільних травм.

Ситуація в Україні зими 2013 - весни 2014 років повністю лягає в описані П.Штомпокою умови та симптоми травматогенних змін для частини населення країни. Анти-кримінальна революція в Україні, повалення авторитарного олігархічного режиму Януковича, прихід до влади політичних сил від опозиції, бачені та інтерпретовані через доступні тут людям схеми пояснень практики боротьби Майдану, проголошені цінності і цивілізаційні орієнтації – все це стало потужним стресом для населення сходу країни і в першу чергу для Донбасу. Будучи опорою попереднього режиму, правлячі групи в Донецьку, Луганську, Харкові переміни у владі та заявлені цілі Майдану сприйняли як надзвичайну загрозу своєму панівному існуванню та зуміли перевести це в протистояння між центром і заходом країни, з однієї сторони, та сходом і півднем, з другої. Населення сходу і півдня України системно оброблялося домінуючими тут проросійськими та російськими ЗМІ, формуючи віртуальну картину «державного заколоту», «фашистсько-бандерівської влади», «антиросійських бойовиків-екстремістів» і т.п. Включення в підривну діяльність проти української держави путінської Росії і стрімка анексія нею Криму, перевела протистояння різних груп українського політичного класу на рівень міждержавний та навіть глобальний, різко піднявши ставки цієї боротьби. Не знімаючи з порядку денного відчайдушне відстоювання вузькогрупових інтересів олігархічно-політичного клану сходу країни, тепер головним предметом боротьби стає саме існування країни, чи як мінімум її майбутній розвиток як частини європейської цивілізації чи розчинення в євразійському просторі путінської імперії. Масова свідомість виявилась податливою до такої інтерпретації суспільно-політичних змін в країні і значна частина громадян сприйняла віртуальну картину в ЗМІ, тим більше що обробка

населення велась не лише українськими, підконтрольними партії регіонів та комуністів ЗМІ, а й потужною машиною російської пропаганди, яка з кінця 2013 р перейшла до відкритої інформаційної війни проти України. Нинішній стан масової свідомості на сході і півдні України свідчить про явні успіхи Росії у цій війні. Правда все-таки, перемоги в ній вони ще не отримали. Підтвердження цьому ми одержали в результатах соціологічного опитування, яке провели в кінці березня в Донецьку.[3]

Опишемо основні особливості нинішнього стану масової свідомості. Звертає увагу високий рівень інтересу до політичних подій, що відбуваються в країні і в місті. Фактом стала політизація свідомості абсолютної більшості населення краю. Три чверті опитаних (77 %) позначили свій інтерес до цих подій як стабільний і високий. Основним джерелом інформації щодо політичних подій для 44 % опитаних є інтернет, ТВ пріоритетний тільки для 40 % донеччан. Думка безпосереднього оточення є визначальним для 10 % опитаних, а преса значима лише для 5 %. При цьому не менше третини опитаних мешканців міста заявили, що не довіряють жодним ЗМІ. Українським ЗМІ у висвітленні подій схильні довіряти 34 % донеччан, російським - 24 %. Такий розподіл довіри до джерел повною мірою відображає нестійкий характер громадської думки, що формується в умовах інформаційної війни.

Внаслідок радикальної політизації суспільства виникла різка поляризація позицій. До цього нормально ставиться 38 % донеччан, вважаючи це природним проявом різноманітності думок. Готові терпіти таке розмежування, але не схильні вважати його нормальним явищем, ще 39 % донеччан. Абсолютно неприйнятним воно є для 16 %. Отже, явна більшість (55%) вважає різке зростання політичного протистояння ненормальним і неприйнятним. Це свідчить про зниження загальної толерантності жителів міста, наростання страхів.

Свідомість переважної більшості донеччан знаходиться під пресом загроз, що відчуваються ними з різних сторін. Картина сприйняття загроз і страхів жителів Донецька – надзвичайно показовий симптом травмованої свідомості, що сформована у більшості не стільки реальністю, скільки віртуальними образами. Найбільше поширення отримав страх перед радикально налаштованими жителями Західної України - "бандерівцями". Загрозу від них для Донецька вбачають 60 % опитаних. Друга поширена позиція серед донеччан - це страх перед центральною владою у Києві (47%). Третя серед масових фобій населення Донецька - страх втручання європейських і американських політиків (38 %). Узагальнено від 40 до 60 % людей відчувають загрози від факторів, які в цілому можна назвати таким собі «заходом». Тут концентруються масові фобії населення нашого краю.

Друга частина донеччан, хоч і менша, напроти, основні загрози відчуває від громадян Росії, які беруть участь в організації проросійських мітингів (23 %) і від російських політиків та військових (21 %). Правда, слід зазначити, що це картина на кінець березня, до ескалації протистояння на Донбасі і до різкого зростання кількості офіційних погроз з боку Росії про право і можливість введення своїх військ на територію України. Третє джерело загроз і страхів - внутрішньодонецьке. Значним є страх перед власним криміналом (17%). Боїться частина опитаних і радикально налаштованих жителів самого Донецька і області (11%) і навіть місцевої влади - міськради та облради (11%).

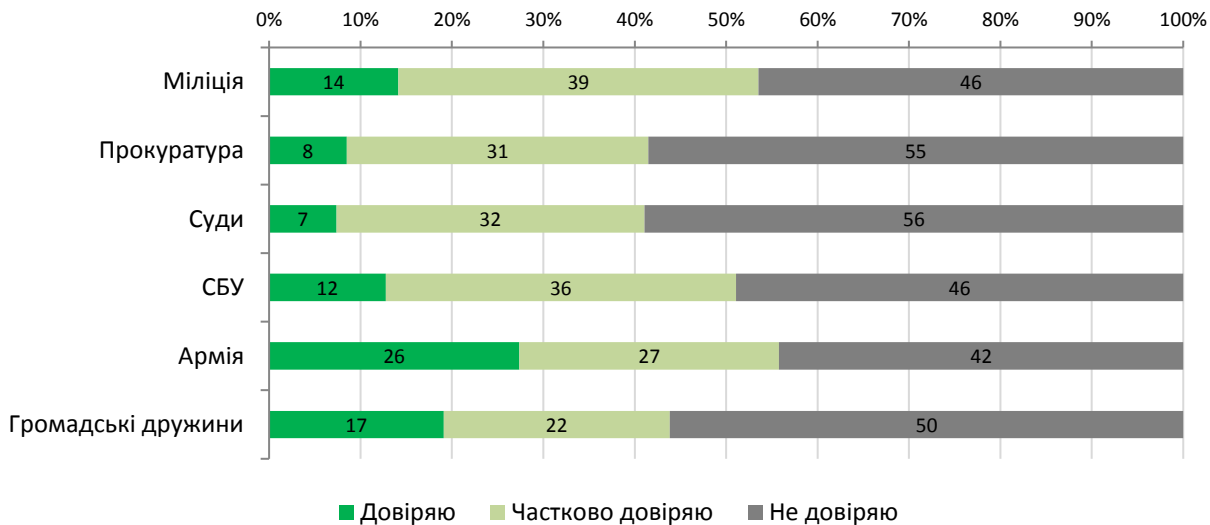
Табл.1. Від кого зараз виходить основна загроза для жителів Донецька ? (%)

Радикально налаштовані жителі Західної України - "бандерівці"	60,5
Радикально налаштовані жителі самого Донецька і області	11,2
Громадяни Росії, що приймають участь в організації проросійських мітингів	22,8
Кримінальні кола Донецька	16,8
Центральна влада в Києві	46,7
Регіональна влада (міськрада, облрада)	11,0
Європейські і американські політики	37,9
Російські політики і військові	21,0
Інше (що саме?)	2,4

Травматичний симптоми виявляємо і в оцінках подій у Донецьку, пов'язаних з безладами, захопленням адміністративних споруд, насиллям з боку проросійських екстремістів до мирних демонстрантів за єдність України та в оцінках ролі силових структур в наведенні порядку. Донеччани в масі своїй відчувають себе незахищеними. Події, що сталися 6 і 13 березня, коли були побиті, скалічені і навіть убиті українські мітингувальники, залишили очевидний відбиток: 31 % опитаних заявив, що після цих подій життя в місті стало «неспокійне», ще 20 % оцінили його як «небезпечне», а 34 % вважають, що життя в цілому стало важче і більш депресивне. Такий настрій характерний для всіх груп донеччан, незалежно від віку, району проживання та соціального статусу.

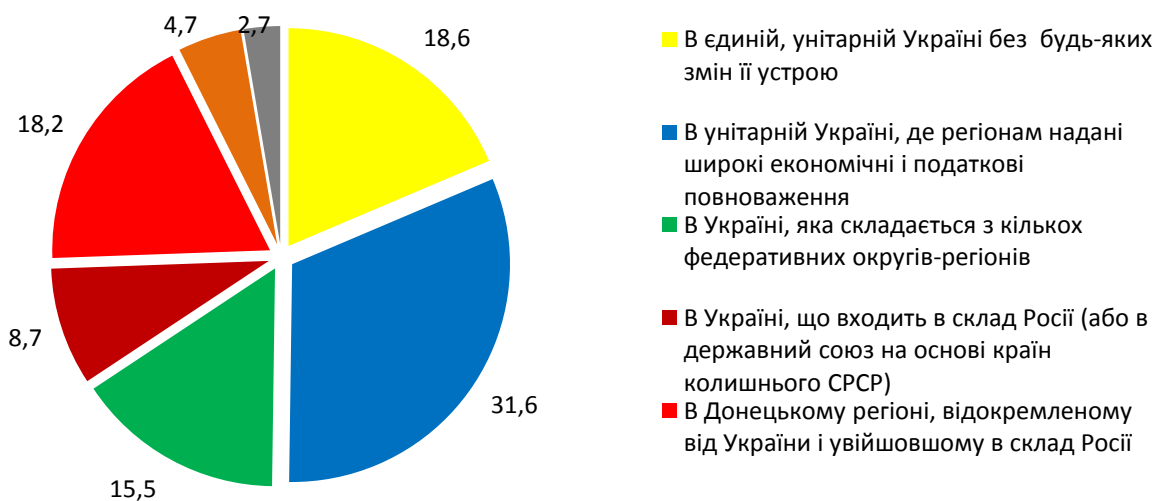
У цій ситуації людям практично ні на кого покластися: рівень довіри до силових структур катастрофічно низький. Лідерами недовіри у донеччан є суди і прокуратура: їм повністю довіряє не більше 10 %. Трохи більше довіри у СБУ та міліції. Найбільшу довіру викликає армія, однак при цьому частка тих, хто їй не довіряє, в цілому не менша, ніж у СБУ. Це криза довіри до всіх інститутів держави, що мають забезпечувати правопорядок і безпеку громадян.

Рис 1. «У зв'язку із загостренням ситуації в місті, все частіше говорять про роль правоохоронних органів. Оцініть, наскільки Ви схильні довіряти таким структурам»

Особливе збудження суспільної свідомості пов'язане з питаннями майбутнього устрою країни та статусу Донецької області. Наші результати свідчать як про реальність існування серед значних груп населення протилежних бачень, так і про спекулятивність тверджень проросійських сил про абсолютну підтримку їх позиції на Донеччині.

Рис 2. «Одним з найбільш гострих питань, що хвилюють багатьох, є питання про майбутній устрій України і статус Донецької області. Особисто Ви хотіли б жити...»

Половина жителів Донецька висловилися за збереження унітарного устрою України. При цьому 32% з прихильників унітарного устрою вважають, що регіонам слід надати більш широкі економічні та податкові повноваження. Тих, хто хотів би жити в Україні, яка складається з кількох федеративних округів-регіонів 16%. Сумарно проукраїнськи орієнтованих «унітаристів» і «федералістів» маємо 66% серед опитаних. «Сепаратистів» вдвічі менше.

Частка прихильників входження Донецької області до складу Росії з тими, хто висловився за фактичне входження України до складу союзу, аналогічного СРСР - 27 %. Ще 5 % бачать регіон як окреме державне утворення.

Спекулятивною є також тема федералізму, запущена кремлівським керівництвом і відпрацьована проросійськими силами в Україні. Зараз уже його розуміння наповнене для більшості донеччан небезпечним сепаратистським змістом. Адекватно сприймають термін «федералізм» у його точному, правовому сенсі (як широкі економічні і політичні повноваження регіонів, але без права піднімати питання про відділення від України) меншість - 41 % донеччан. Сумарно 46% в Донецьку сприймають поняття федералізації як можливість відділення від України, а то й фактичний вихід регіону зі складу України.

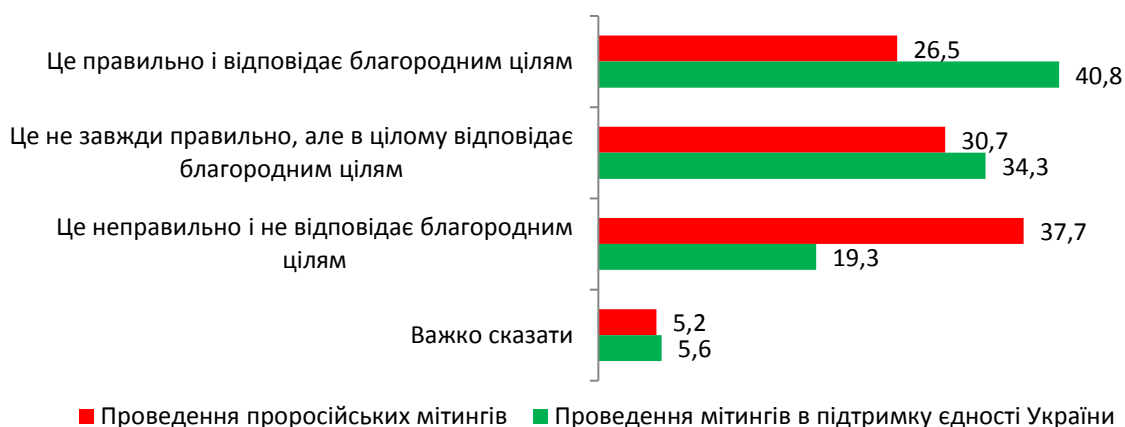
Таблиця 2. «На ваш погляд, яке з визначень найбільш точно описує поняття "федералізм"?»

Варіант	%
Розширення економічних та політичних повноважень регіонів, але без права піднімати питання про відділення від України	40,8
Максимальне розширення повноважень регіонів, аж до права на відділення від України	31,4
Фактичний вихід зі складу України з подальшим самостійним визначенням свого майбутнього	14,3
Важко відповісти	13,5

Фрагментованість та навіть полярність громадської думки спостерігаємо і у сприйнятті масових акцій у Донецьку - проросійських мітингів і мітингів на підтримку єдності України. Хоча в цілому розподіл відповідей свідчить про помітно вищу підтримку мітингів за єдину Україну, тим не менше, говорити про однозначну перевагу прихильників цієї позиції не можна (сумарно 75% проти 57%).

Чи не єдине, де виявлено високу однаковість оцінок - це ставлення до незаконних дій, що виходять за рамки мирних акцій. Захоплення адміністративних будівель в ході проросійських мітингів 77 % донеччан вважають неправильними, такими, що не мають під собою позитивних цілей. Позитивно оцінюють такі методи лише 16 % (при цьому 12 % з них вважають, що багато що за фактом відбувається неправильно). Близьке до цього ставлення до встановлення російських прапорів на адміністративних будівлях: не підтримують - 70 %, підтримують у тій чи іншій мірі 24 %.

Рис 3 . «Як би ви охарактеризували наступні заходи ? »

Застосування насилля - найбільш табуований донеччанами спосіб політичної самореалізації. Його однозначно не підтримують 85 % жителів міста. З цим корелює ставлення до арештів призвідників заворушень: повністю їх підтримують 61% жителів Донецька, ще 19% вважають це правильною мірою, хоч на практиці не завжди адекватно реалізованою. З висилкою з України іноземних громадян, причетних до організації заворушень, згоден кожен другий донеччанин (49 %), а з урахуванням частково підтримуючих - 70 %. Проти такої запобіжної міри виступили лише 20 % опитаних.

Маємо, таким чином, неприйнятність насилля в політичних протистояннях та явний суспільний запит на наведення конституційного порядку в місті та регіоні. Отже, влада має абсолютно переважну підтримку жителів Донецька на використання всіх законних засобів щодо запобігання заворушень і протиправних дій проросійських екстремістів, звільнення захоплених адміністративних будівель, припинення сепаратизму і насильства. Проте місцевій владі, схоже, видається більш вигідним самоусунення від виконання очікувань переважної більшості жителів Донецька.

Щоб їх життя змінилася на краще, найбільша частка донеччан (25 %) бачить головною умовою кардинальне оновлення влади на місцевому рівні, усунення з посад корупціонерів та осіб, пов'язаних з криміналом. При цьому характерно, що цей пункт популярний як серед групи «патріотів» (прихильників єдиної України), так і серед «сепаратистів» (прихильників входження регіону до складу РФ). Швидше за все, в тезу щодо оновлення влади вкладається різний зміст. А от традиційні «головні» проблеми, що впродовж багатьох років очолювали список найбільш актуальних - розмір зарплат і пенсій - дещо потьмяніли і в певному сенсі відійшли на другий план. По 20 % донеччан назвали зарплати і пенсії головними індикаторами позитивних змін на обласному рівні. Такий розподіл відповідей також красномовно характеризує в

цілому невластивий жителям шахтарської столиці радикалізм щодо програми оновлення та оздоровлення ситуації в регіоні. Економіка вперше за довгий час поступилася місцем політиці.

З відомою мовною проблемою, нібито обмеженням прав російськомовних жителів східних регіонів, у тому числі і Донбасу, яка зараз знову висувається і проросійськими радикалами, і місцевою владою в переліку найважливіших потреб для жителів сходу, ніколи не стикалися практично 8 з 10 жителів міста. Лише один з п'яти опитаних (21%) стикались тим чи іншим чином з якимось утисками, причому 6% з них - за межами області, під час поїздок в інші регіони України. До речі, в переліку тих змін, які б реально покращили їх життя, введення російської мови як державної назвали лише 4 % донеччан. Цим підтверджується спекулятивний та навіяний характер даного питання для донеччан як наслідок травми сприйняття змін.

Актуалізувала травматичний стан суспільної свідомості напруженість, пов'язана з активно поширюваною інформацією про концентрацію військ РФ біля кордонів та ймовірним введенням Росією так званого «миротворчого контингенту». Реальність «російського сценарію» більшістю донеччан оцінювалося високо: 57% вважали введення військ РФ цілком можливим, хоча при цьому стільки ж вважають, що реальних підстав для цього у Росії немає.

Ще один травматичний симптом, як пам'ятаємо, це стан пасивності, безпорадності значних мас людей. На змодельовану найбільш гостру життєву ситуацію при можливій прямій агресії Росії із введенням військ на територію України найбільша група опитаних вибрала саме таку пасивну позицію. Боячись збройного втручання в ситуацію в регіоні з боку РФ і ведення на своїй території бойових дій, донеччани в масі своїй схильні займати вичікувальну позицію нейтрального спостерігача, не приймаючи однозначно сторону того чи іншого учасника конфлікту. Таких «нейтралів» - практично кожен другий (46 %). Решта в рівних частках (по 21 %) розділилися на тих, які вважають правильним активно підтримати українську армію і стільки ж - війська РФ.

Таблиця 3. «У разі введення військ на територію Донецького регіону, яку поведінку його жителів ви вважаєте нормальною?»

Варіант	%
Нейтральна, вичікувальна позиція, уникання прямої участі в конфлікті	46,2
Всебічна підтримка української армії і спротив російській армії	20,9
Надання всієї можливої підтримки російській армії	21,5
Важко сказати	11,2

Мова, таким чином, про наявність деякої рівноваги між активними «патріотами» і «п'ятою колоною», готовою воювати проти власної країни. Це також свідчить про наявність реальних передумов в регіоні громадянської війни.

Отримані дані розвіюють поширені міфи: про тотальну орієнтацію на Росію в Донецьку (навпаки, 66 % бачать майбутнє у реформованій Україні); про федералізацію як ідею-фікс жителів Донецька (її хоче явна меншість); про бажання більшості стати частиною Росії (сепаратистів на рівні третини); про відсутність на Донеччині скільки-небудь значної маси українських патріотів. Дослідження дозволяє доказово стверджувати: масова свідомість донеччан серйозно травмована як політичними змінами в країні, так і їх трактуванням домінуючими в регіоні проросійськими мас-медіа; відчуття загроз, нав'язні страхи, незахищеність - живильне середовище для нагнітання протистояння, для розпалювання радикалізму, екстремізму; маємо ситуацію відносної рівноваги між українськими патріотами і проросійською «п'ятою колоною» при пасивній позиції більшості жителів.

Політика упередження відкритого громадянського протистояння на Донеччині має включати переконливі дії центральної влади по зняттю нав'язних страхів в регіоні серед нейтрально-вичікувальної частки людей; мінімізація впливів віртуальної картини змін, створюваної російською пропагандою; чистку в державних органах на місцях та «спонукання» місцевої влади до наведення конституційного порядку; нейтралізація та ізоляція радикальних екстремістських груп та структур «п'ятої колони»; підтримка і опора на державницькі орієнтовані проукраїнські сили в регіоні.

1. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества: Пер. с польск. С.М. Червонной. — М.: Логос, 2005. — 664 с.
2. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика.- К.: Абрис, 1994. – 168 с.
3. Дослідження «Настрої жителів Донецька і периферії» проведено Донецьким інститутом соціальних досліджень і політичного аналізу. Польовий етап опитування проходив з 26 по 28 березня 2014 року по вибірці, репрезентативній для всього дорослого постійного населення Донецька. Відбір респондентів проходив за багатоступеневою квотною вибіркою. Після контролю польових даних до аналізу прийнято 500 анкет з даними опитування. Гранична похибка результатів в $\pm 4,5\%$ (при рівні значущості в 95%).